

Баходир СУЮНОВ
“Маҳалла зиёси” республика
ўқув-услубий маркази бош мутахассиси

РАНГ БИЛАН БОҒЛИҚ ТИББИЁТГА ОИД ТЕРМИНЛАРНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Мақолада ўзбек тилидаги тиббиёт терминларининг лингвокультурологик хусусиятлари, бу терминларга лингвистик нуқтаи назардан ёндашув, шунингдек уларнинг семантик ва тарихий-этимологик тараққиёт йўллари ёритиб берилган. Унда ранг билан боғлиқ бўлган тиббиётга оид терминларнинг тил маданияти, нутқ ва тушунча билан алоқадорлиги, касалликларни номлашдаги тилнинг аккумулятив ва номинатив вазифалари аниқ мисоллар билан изоҳланган.

В статье приводятся лингвокультурологические особенности медицинских терминов в узбекском языке, а также описание их семантических и исторических особенностей. В ней также приведены примеры языковой культуры медицинских терминов, связанных с цветообозначением. Кроме того, выявляются аккумулятивные и номинативные задачи языка в названии болезней.

The article is deducted to linguistic-cultural properties, linguistic approach to terms and their semantic and historical etymological development. The paper by vivid examples comments linguistic culture of the medical terms dealing with color relation with speech and notion, accumulative and nominative tasks of language in naming the illnesses.

Калит сўзлар: тил маданияти, коммуникация, номинация, этимология, симптом, ранг, лексик маъно.

Ключевые слова: термин, компонент, языковая культура, коммуникация, номинация, этимология, симптом, цвет, лексическое значение.

Key words: linguistic culture, communication, nomination, etymology, symptom, color, lexicological meaning.

Ўзбек тилида тиббиётга оид терминларнинг лингвокультурологик хусусиятлари ҳақида фикр юритилганда, терминларга тил маданияти ва нутқ маданияти билан ўзаро алоқадор ҳодисалар сифатида ёндашув кўпгина масалалар, жумладан, тилдаги терминларнинг семантик ва тарихий-этимологик тараққиёти

масаласига аниқлик киритишда муҳим аҳамиятга эга. Чунки, ҳар бир тил шу тилда сўзлашувчи кишиларнинг ўзаро алоқа-аралашув воситаси сифатида халқнинг мингйиллик тарихи, маданияти, урф-одатлари, маънавияти ва қадриятларини аждодлардан авлодларга, ўтмишдан келажакка олиб ўтишда бевосита кўприк вазифасини ўтайди. Бу борада тил замон ва маконда чегараланмайди, яъни муайян маълумотлар тил воситасида исталган вақтда, исталган жойга узатилади ва етиб боради. Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳар бир тил умумхалқ тажрибаси ва маданий меросини ўзида сақловчи, тарихий-маданий воқеа-ҳодисалар ҳамда уларнинг тараққий этиш жараёнлари ва йўллари ўзида аниқ ифодаловчи бетакрор коммуникатив ва номинатив манба вазифасини бажаради.

Юқоридаги фикримизни рус тилшунослигининг қуйидаги баъзи илмий-назарий манбалари ҳам тасдиқлайди:

“Ҳар бир маданият ўзида умуминсоний тафаккурнинг муайян тимсолларини танлаб акс эттиради”(6) ёки “Шундай предмет ёки воқеа-ҳодисалар борки, улар тилнинг ижтимоий мазмунида узоқ муддатга, шунингдек предмет ва ҳодиса ўртасидаги муносабат туфайли синтаксисда умумий ва мавҳум ҳолда, матнларнинг барча шаклларида қаттиқ ўрнашиб қолади”(2).

Ўзбек халқ табобати ўзининг қадимий ва миллий анъаналарига эга. Токи бугунги кунга қадар рўй берган ва ҳозирда давом этаётган тарихий-маданий ўзгаришлар ва янгиланишлар жараёни табиий равишда, аввало, тилимизнинг лексикасида ўз аксини топиб боради. Яъни, жамият тараққиёти билан боғлиқ ҳолда, янги-янги сўз, тушунча ва терминлар, жумладан, тиббиётга оид терминларнинг юзага келишида ўзбек тили ўзига хос маданият ўчоғи сифатида намоён бўлади.

Қуйида ранг билан боғлиқ бўлган тиббий терминларнинг юзага келишида ўзбек тилининг лингвокультурологик ҳиссаси ва ўзига хослиги, шунингдек касалликларнинг ранг билан боғлиқ ҳолда номланишига олиб келувчи лингвистик жараёнларни кўриб чиқамиз.

Кўкйўтал – ўткир инфекциян касаллик(5, 234). Кетма-кет қаттиқ йўтал тутиши билан кечади. Калта таёқча шаклидаги бактериялар қўзғатади. Касал бола аксирганда, йўталганда ҳавога тарқалган майда балғам ва шиллиқ томчилардаги кўкйўтал таёқчаси соғлом боланинг нафас йўллари орқали организмга киради (инфекциянинг ҳаво-томчи йўли билан юқиши). Амалда касаллик теваарак-атрофдаги нарсалар орқали юқмайди. Кўпинча 1–5 яшар болаларда учрайди, баъзан 1 ёшгача бўлган болалар ҳам бу касаллик билан оғрийди.

Кўкйўтал қўзғатувчиси бола организмда 2–15 кун давомида ҳеч қандай касаллик аломатларини намоёиш қилмай (инкубацион давр) туриши мумкин. Йўтал тутиш даври касалликнинг асосий ва доимий аломати бўлиб, йўтал иккита-

учта қаттиқ йўталиш билан бошланади, кейин бемор тинмай кетма-кет, калта-калта йўталаверади ванафаси ичига тушиб кетиб, товуш ёриғи қисқариши натижасида “ғийқ” деган товуш чиқади. Кейин яна кетма-кет йўтал туттади. Касалликнинг оғир-енгиллиги йўталнинг қанча давом этишига ва қанча вақтда қайта тутишига боғлиқ. Гўдакларда йўтал узок (2-3 минутга) чўзилади, чийиллаган товуш чиқармай нафас олиб, калта-калта йўталади. Йўтал тутганда боланинг юзи аввал қизариб, кейин кўкаради. Кўзи ёшланиб, унга қон қуюлиши мумкин, тили осилиб кетади, бўйин томирлари бўртади.

Кўкйўтал термини кўк ва йўтал сўзларидан таркиб топган, яъни кўк – рангни англатувчи аслий сифат ҳамда *йўтал* – касаллик номини англатувчи мавхум отдан иборат. Бугунги кунда *кўкйўтал* термини ўзбек тили лингвокультурологияси нуктаи назаридан қўшма сўз бўлиб, йўталиш билан кечадиган, йўтал тутганда, организмда кўкариш, бўйин томирларининг кўкариб бўртиши, яъни бошқа йўталлардан фарқ қилувчи кўк ранг ёки овоз асосга олинадиган касалликнинг номини англатади ва шу маънода қўлланади. Кўк ранг касалликнинг аломатларидан бири бўлса-да, бироқ бу ерда касалликнинг умумий номини ўзида мужассамлаган ва бугунги кунда тиббиётда кенг қўлланилади.

Туркий тил тараққиётига катта ҳисса қўшган буюк мутафаккир аллома Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул луғатайн” (“Икки тил муҳокамаси”) асарида кўк сўзининг қуйидаги беш хил маъноси қайд этилган(1, 18).

1) кўк – *осмон*, 2) кўк – *оҳанг*, 3) кўк – *кўклам*, 4) кўк – *қадоз*, 5) кўк – *сабза*.

КўК – *мовий, зангори*. Қадимги туркий тилда шундай маънони ва бошқа маъноларни англатган бу сифат асли кўк тарзида чўзиб талаффуз қилинган, кейинчалик чўзиқлик ҳолати йўқолган(4, 223).

Агарда *кўкйўтал* лексемасини кўк сўзининг маънолари доирасида кўриб чиқсак, касалликнинг *оҳанг* маъноси билан боғлиқ томони ҳам намоён бўлади. Касалликнинг симптомлари сифатида бемор тинмай кетма-кет, калта-калта йўталавериши, нафаси ичига тушиб кетиб, товуш ёриғи қисқариши натижасида “ғийқ” деган товуш чиқиши санаб ўтилган. Демак, беморнинг овози ёки оҳангида бўладиган ўзгаришга кўра *кўкйўтал*, яъни оҳанг ўзгариши билан боғлиқ бўлган йўтал деб номланган бўлиши ҳам мумкин. Бу ерда кўк сўзининг ҳар иккала этимологик маъносини асосга олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Биринчиси – *мовий, осмон ранги* маъноси, иккинчиси – *оҳанг* маъноси.

Шу ўринда ўзбек тилининг номинатив вазифаси яққол кўзга ташланади. Буни кейинги ўринлардаги тиббий терминлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Кўкйўтал терминида кўк сўзи миллий-маданий белги сифатида ўзбек тилида касалликнинг ўзига хос турини реаллаштирган. Хусусан, рус тилида *кўкйўтал* – **коклюш** деб номланиб, луғатларда қуйидагича изоҳланган(3).

Кўкйўтал – **коклюш**, -а,м. Заразная, преимущ. детская болезнь, выражающаяся в приступах спазматического кашля. II *прил.* **коклюшный**, -ая, -ое.

Сарик касаллиги – жигарда ҳосил бўладиган билирубин – ўт пигментининг тўқималарда тўпланиши туфайли тери, кўз оқи ва шиллиқ пардаларининг сарик тусга кириши(5, 366). Сарик касаллиги қонда билирубин миқдорининг ошиб кетиши натижасида пайдо бўлади. Келиб чиқиш сабаблари ва ҳосил бўлиш механизмига кўра сарик касаллиги жигарда пайдо бўлувчи, механик ва гемолитик хилларга бўлинади. Жигар (паренхимага оид) сарик касаллиги жигар ҳужайраларининг инфекциян ёки токсик заҳарланиши натижасида пайдо бўлиб, жигарда турли хил ўзгаришларни келтириб чиқаради, билирубинни ичакка ўтказиши: ахлат ранги оқариб, сийдик тўқлашади. Жигар сарик касаллиги аксарият Боткин касаллиги (вирусли гепатит) туфайли, шунингдек жигар ҳужайраларининг алкоголь таъсирида заҳарланиши оқибатида келиб чиқади. Механик сарик касаллиги ўт (сафро)нинг ўт йўлларидадан ўта олмаслиги, масалан, ўт пуфагида тошлар пайдо бўлиши натижасида ўтнинг ичакка ўта олмаслиги ва шу туфайли ўт йўлларида тўхтаб қолган сафродаги билирубин тўғридан-тўғри қонга ўтиб кетиши сабабли келиб чиқади.

Одатда, аввал кўз оқи, кейин юмшоқ танглайнинг шиллиқ пардаси, тил ости ва тери сарғаяди. Сарикликнинг кучли-кучсизлиги қондаги билирубин миқдорининг кўп-камлигига боғлиқ. Сарик касаллигида, кўпинча тери қичишади, чунки ўт кислота теридаги периферик нерв толаларини кўзғатади. 2-3 кунлик чақалоқларда, кўпинча жигар функциясидаги вақтинчалик етишмовчилик натижасида бадан сарғайиши – физиологик сариклик кузатилади.

Сарик касал лексемасидаги сарик сифат сўз бўлиб, ранг, белги маъноларини англатади. Халқ жонли тилида қисқартириб, *сариклатма* ёки *сарик* деб ҳам юритилади. Кўлланишига кўра *сариклатма* сўзи бирмунча тўғрироқ, чунки *сариклатма* буйруқ феъли касалликни кўп ўтказиб юборма, деган маънода ишлатилган. Сарик ранг деганда, бирор нарсанинг оқ рангдан қизил рангга ўтиш жараёнидаги оралик ранглар тушунилади, яъни оқ рангнинг қизариши жараёни. Шунинг учун сарик сифатининг ўзида белги *оч сарик, сарғиш, сарик, қизғиш сарик, сарикроқ* ва *тўқ сарик, жуда сарик, сап-сарик* сингари даражаланади. Энди сарик касаллигининг ўзига хос белгиларини таҳлил қилсак, беморда, аввал кўзнинг оқи, сўнгра танглай, тилнинг ости ва тана териси сарғаяди, яъни сарик тусга кирилади. *Сарғаймоқ* феъли сарик *ранг, белги* сифатининг қуйидаги буйруқ шаклидан пайдо бўлган: *сарик + ай*.

САРИҚ – *сомон рангли*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат *сарик* тарзида талаффуз қилинган. Ўзбек тилида *с* ундоши *қ* ундошига алмашган(5, 276). *Сарик* касаллигининг бошқа касалликлардан

фарқловчи асосий белгиси танада сариқ рангнинг ошиб кетишидир. Бу эса касалликнинг ана шу ранг билан боғлиқ ҳолда аталишига олиб келган. Рус тилида касаллик қуйидагича изоҳланган(3).

Сариқ касаллиги – желтуха, -и, ж. Болезнь печени, сопровождающаяся пожелтением кожи. II прил. **Желтушный**, ая, -ое.

Кўринадики, рус тилида ҳам *сариқ касаллиги* ранг билан боғлиқ ҳолда талқин этилган. Бу эса икки ҳар хил тил оилалари ўртасида айнан бир хил термин юзага келганини, касалликнинг маданий-тарихий этимологияси бир-бирига яқин эканлигини кўрсатади.

Қизилча – ўткир юқумли касалли(5, 510), гавда температурасининг кўтарилиши, бир оз катарал ҳолатлар (тумов, йўтал), энса лимфа тугунларининг катталаниши ва оғриши ҳамда терига тошмалар тошиши билан характерланади. Қизилчани вирус кўзғатади. Бемор йўталганда, аксирганда, гаплашганда балғами, сўлаги таркибидаги вирус ҳавога тушади, сўнгра соғлом одамнинг нафас йўллари орқали унинг организмига киради (инфекциянинг ҳаво-томчи йўли билан юқиши). Қизилча барча ёшдаги кишиларга юқиши мумкин, бироқ, кўпинча 2-10 ёшгача бўлган болалар оғрийди. Касалликдан кейин организмда турғун иммунитет қолади. Касаллик бошланишидан олдинги давр (продромал давр) бир оз тумов ва йўтал билан намоён бўлиб, аксари сезилмай қолади. Бу белгилар билан бир вақтда ёки 1-2 кун кейин юзга ва баданнинг ҳамма жойига оч пушти майда-майда доғлар тошади. Тошма 2-3 кундан кейин ҳеч қандай асоратсиз қайтади.

Қизилча термини *қизил* – аслий сифатга *-ча* – кичрайтириш, эркалаш оти ясовчисини қўшиш билан ҳосил бўлган. *Қизилча* касаллиги киши баданига қизил рангли (оч пушти) майда доғлар тошиши билан кечадиган касаллик. Кўриниб турибдики, касалликнинг номи шу қизил ранг билан боғлиқ.

Қизил лексемаси белгини ифодаловчи аслий сифат бўлиб, айти пайтда, касалликнинг номини англатади. ҚИЗИЛ – *қон рангидаги, алвон*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли *қизил тус ол* маъносини билдирган **қыз** феълидан –(ы)л қўшимчаси билан ясалган. Кейинчалик унлиларнинг қаттиқлик белгиси йўқолган(5, 539). Рус тилида мазкур касаллик қуйидагича изоҳланган(3). *Қизилча* – **краснуха, -и, ж.** Заразная детская болезнь, сопровождающаяся пятнистой сыпью. Ўзбек тилида *қизилча касаллиги* қизил ранг билан боғлиқ ҳолда талқин этилган, бироқ рус тилида берилган изоҳда касаллик қизил ранг билан боғланмайди. Бу эса ўзбек тилининг ўзига хос термин ҳосил қилиш морфологиясидан далолат беради.

Қорасон (гангрена) касаллиги – тирик организмдаги тўқималар нобуд бўлиши (некроз)нинг бир тури(5, 85). Барча тўқима ва органларда (тери, тери ости ёғ қатлами, мускуллар, ичак, ўт пуфаги, ўпка), кўпинча кўл-оёқ ва қорин

бўлиғидаги органларда учрайди. Қорасон касаллиғида тўқима суюқлиғи буғланиши сабабли унинг намлиги тез камаяди, ҳалок бўлган тўқима тўқ қўнғир тус олади (мумиёланиш жараёни), қурийди, қотади ва бурушади. Тўқима суюқлиғи кўп бўлиб, унга чиритувчи ёки йирингли инфекция тушса, ириш процесси авж олади. Бунда тўқималар юмшаб, ирий бошлайди, кўкимтир, баъзан қорамтир рангга киради, кўланса ҳид келади. Емирилган тўқималардан ажралган моддалар организмни заҳарлаши оқибатида беморнинг умумий аҳволи оғирлашади, тана температураси кўтарилади, интоксикация аломатлари кузатилади.

Қорасон лексемаси иккита алоҳида сўзлар – *қора* ва *сон* сўзларидан таркиб топган қўшма сўз ҳисобланади. Қорасон лексемаси тарихидаги *қора* сўзи аслий сифат бўлиб, бирор нарсанинг белгисини билдиради. *Сон* сўзи ўзбек тили омоними сифатида асосан икки хил маънода қўлланади(8, 551 – 552). 1) *сон* – *нарсаларнинг қанчалигини, саногини, ададини ҳисоблаш учун хизмат қиладиган восита, математик тушунча.* Масалан, каср *сон*, бутун *сон* каби. 2) *сон* – *одам ва ҳайвон оёғининг тизза билан тос ўртасидаги қисми.* Масалан, *сон* суяги. *Қорасон* сўзини маънолари жиҳатдан таҳлил қилсак, *қора тусга кирган, қорайган* сонни тушунамиз. Агарда касалликнинг тўқималар юмшаб, кўкимтир, баъзан қорамтир рангга кириши аломатини ҳисобга олсак, унинг айнан *қора* ранг билан боғлиқ эканлигини кўришимиз мумкин. Бу ерда *қора* сифат лексемага *сон* от лексема қўшилиб, отлашиш юз берган. От туркумига хос бўлган касалликнинг номини ўзида ифодалаган. Ўзбек тилида қорасон касаллиги термини ранг билан боғлиқ ҳолда изоҳланган. Рус тилида эса бу касаллик қуйидагича изоҳланган(3).

Қорасон – **гангрена**, -ы, **ж.** Омертвение тканей организма, сопровождающееся их гниением. II *прил.* **гангренозный**, -ая, -ое.

Қорасон касаллигининг рус тилидаги изоҳида касалликнинг қора ранг билан боғлиқлиги қайд этилмайди, бироқ ўзбек тилида мазкур тиббий термин этимологиясида айнан қора ранг билан боғлиқлик мавжуд.

Демак, ўзбек тилидаги ранг билан боғлиқ тиббий терминлар бошқа тилларда айнан ранг билан боғланмаслиги мумкин (масалан, *кўкйўтал, қизилча, қорасон*). Бундай ҳолат терминларнинг пайдо бўлишида турли лингвокультурологик асослар мавжудлигини кўрсатади. Агарда, ўзбек тилидаги ранг билан боғлиқ тиббий термин бошқа тилда ҳам айнан шу ранг билан боғлиқ бўлса, у ҳолда, бу терминлар касалликнинг умумий этимологияси ва хусусиятларидан далолат беради.

Умуман, тиббий терминларнинг маъно хусусиятлари ҳақида фикр юритилар экан, уларнинг лексик-семантик ҳамда лингвокультурологик хусусиятларига эътибор қаратиш лозим. Чунки, терминларда халқнинг маданий турмуш даражаси

ўз аксини топган бўлади. Бундан ташқари, терминларнинг юзага келиши, этимологияси ва тарихий ривожланиши, айниқса тиббиёт соҳасида кўпгина касалликларга ташхис қўйиш, уларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш ва даволашда муҳим рол ўйнайди.

Таъкидлаш жоизки, тиббиётда касалликнинг номланишини яхши билмасдан туриб, унинг ўзига хос хусусиятларини фарқлаб олиш мушкул. Шу нуқтаи назардан қараганда, ўзбек тилида ранг билан боғлиқ тиббий терминларнинг ҳам ўз ўрни бор. Уларни янада кўпроқ ўрганиш, таҳлил ва талқин қилиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Навоий А. Муҳокаматул луғатайн. Йигирма жилдлик. 16-жилд. – Т.: Фан, 2000.
2. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. – М., 1977.
3. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – Москва, 2008. – 736 с.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Т.: Университет, 2000.
5. Саломатлик энциклопедияси. – Т.: Матбуот, 1983.
6. Саяхова Л. Г. Лингвокультурология. – Уфа, 2006.
7. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1975.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т., 2006.